

Csizmadia Ervin

KORMÁNYZÁS ÉS ELLENÁLLÁS

Miért fordul a politika ellen a társadalom akkor is, ha irányítják, és akkor is, ha nem?

A kormányokkal szembeni társadalmi ellenállás világszerte növekszik. Majdnem mindig, hogy demokráciákról, fél-demokráciákról vagy autokráciákról beszélünk; a társadalmi tiltakozás és ellenállás szempontjából szinte *konvergálnak* egymással. Ritkábban figyelünk fel arra, hogy a tiltakozás és ellenállás szinte független attól, hogy egy országban *erős* vagy éppen *gyenge* kormány működik – a társadalmi ellenállás maguk a kormányok, sőt a politika ellen irányul.¹ Érdekes lenne megvizsgálni, miért vannak permanensen (persze országonként változó nagyságrendben) utcán a tömegek.² Ebben az írásban mégsem ezt a dimenziót veszem szemügyre, hanem a *kormányok* és a *kormányzás* felől nézek rá a témára. Voltaképp az érdekel, hogy a kormányzatokra vonatkozó felfogások hogyan és miért változtak meg az elmúlt évtizedekben, s e változások milyen társadalmi, politikai következményekkel jártak. A változás iránya egyértelműnek tűnik: az „erős” kormányoktól megyünk a „gyenge” kormányok, olykor a „kormányzás-nélküliség” felé. De vajon a folyamatoknak ez az iránya segít-e abban, hogy mérséklődjön a kabinetekkel szembeni ellenállás és tiltakozás? S a korábbi kormányzati tekintélyek kiiktatódása vajon lehetővé tesz-e egy hatékony, a társadalom széles rétegeit kielégítő kormányzást?

A dolgozat menetéről. Először röviden áttekintem azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a hagyományos felfogást az elmúlt évtizedekben felváltotta a kormányzás új felfogása. Utána az 1990 utáni magyar politikán belül vizsgálom meg az általam rejtettnek nevezett *government–governance* vitát. Végül a harmadik részben annak a kérdésnek a megválaszolására koncentrálok, hogy mi következik mindabból, hogy a társadalmi ellenállás mind az *erős*, mind a *gyenge* kormányokkal szemben fokozódik. Két lehetséges opciót vetek fel: az egyik a kormányzati tekintély helyreállítása, a másik a még erőteljesebbé töredezettebbé váló kormányzás és – ennek következtében – a még nagyobb fókú társadalmi ellenállás.

¹ Erről a sajátos jelenségről kiváló áttekintést ad Ivan KRASTEV egy könyvében (*Democracy Disrupted. The Politics of Global Protest*, University of Pennsylvania, Philadelphia, 2014) és egy tanulmányában (*From Politics to Protest*, *The Journal of Democracy* 2014. október, 5–19). Ugyancsak átfogóan a témáról lásd Thomas CAROTHERS – Richard YOUNGS: *The Complexities of Global Protest*, Carnegie Endowment for International Peace 2015. október, http://carnegieendowment.org/files/CP_257_Youngs-Carothers-Global_Protests_final.pdf.

² A témával a legkoncentráltabban a *Social Movement Studies* című folyóirat foglalkozik. Magyar nyelven lásd MIKECZ Dániel: *Az ellenállás kultúrája. Kultúra, identitás a mozgalmakutatás irodalmában*, *Politikatudományi Szemle* 2010/2., 110–126; SZABÓ Máté: *A társadalmi mozgalmak szektora és a tiltakozás kultúrája Magyarországon*, *Politikatudományi Szemle* 1993/3., 45–70; SZABÓ Máté: *Alternatív mozgalmak Magyarországon*, Gondolat, Budapest, 1993; SZABÓ Andrea: *Politikai tiltakozások Magyarországon 1993–2003*, PhD-értekezés, ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet, 2008 (http://www.ajk.elte.hu/file/POLDI_Szabo_Andrea_dis.pdf).

*A kormányzás fogalmának és gyakorlatának átalakulása Nyugat-Európában:
a kormányzatoktól a kormányzásig*

Ha a rendszerváltás idején közvélemény-kutatást rendeztek volna arról, ki mit ért a „kormányzás” fogalma alatt, gyaníthatóan az emberek többsége azt mondja: a kormányzat egy viszonylag kis létszámú testület, amely élve választásokon szerzett felhatalmazásával legitim döntéseket képes hozni – azaz „kormányoz”. Ma már vélhetően bonyolultabbnak látnánk a dolgot, bár az is meglehet, hogy ebben a tekintetben különbség lenne ideológiai preferenciák szerint.³ Az átmenet időszakában azonban nagyon kevésbé foglalkoztunk a kormányzással, annál többet a pártpolitikával.⁴ Mára mintha megfordult volna a helyzet: felértékelődik a kormányzatok, miközben veszít jelentőségéből a pártok szerepe. A ma kérdése – persze szempontunkból –: vajon mekkora „hatalmuk” van a kormányoknak, s e hatalmuknál fogva képesek-e ellátni olyan funkciókat (például az irányítást), amelyre eredetileg „kitalálták” őket? Mi a kormányok funkciója egy mai liberális demokráciában?

Mint mindennek, a kormányzásról vallott felfogásoknak is története van, s ez a 19. századba nyúlik vissza. Első lépésként – a kormányzás felől nézve – bontsuk szakaszokra a 19. századtól napjainkig terjedő hosszú időszakot. Három szakaszt jól megkülönböztethetünk: 1) az erős kormányzatok kora; 2) a kormányzat és a kormányzás egyensúlyának kora; 3) a gyengülő kormányzatok és az informális kormányzás kora.

Ami az első szakaszt illeti: nyilvánvalóan a történelemben a leghosszabb ideig az a modell érvényesült, amelyben a hatalom nagyon erős kézben koncentrálódott. A fejlődés egy pontján a használt fogalom is rávilágít a lényegre: *abszolút királyság*, abszolút hatalom. Ennek nagyon lényeges társadalomtörténeti jelentősége van, hiszen az abszolút királyságok idején történik meg például a királyhű bürokrácia vagy az udvarhű nemesség kiképződése.⁵

A sematikus történelemmagyarázatokkal szemben az abszolút királyságnak messze nem csak az elnyomó funkciója a fontos. Hanem az, hogy képes keresztülvinni olyan terveket és döntéseket, amelyeket egy széttagolt hatalmi struktúrában lehetetlen lenne. Ezért talán nem túlzás azt állítani, hogy ahol ez az uralmi forma részben vagy teljesen hiányzott, ott sokkal vontatottabban vagy egyáltalán nem alakult ki a társadalom alsóbb szintjein a normakövetés és a hatalommal szembeni társadalmi lojalitás.

De persze abba a túlzásba sem kell esnünk, hogy az abszolút hatalom lenne az igazi minta. Hiszen a nyugat-európai fejlődésben ennek korlátozása kezdettől alapvető politikai kihívás, és az elitek erre képessé is válnak. Ami nem azt jelenti, hogy az összes nyugat-európai országban sikerülne felváltani az abszolút hatalmat valami mással – gon-

³ Hagyományosan a jobboldal az, amelyik inkább az erősebb kormányzásban hisz, míg a bal- és a liberális kevésbé.

⁴ Elég arra utalni, hogy a politikatudomány vezető magyarországi folyóiratában, a Politikatudományi Szemlében csak milyen későn jelentek meg az első, kormányzással foglalkozó tanulmányok.

⁵ A nyugat-európai államépítéseknek sok köze volt az abszolút királysághoz, mint ahogy a lojális hatalmi rend kiépüléséhez is. Erről a legátfogóbban Norbert Elias tájékoztat minket: Norbert ELIAS: *A civilizáció folyamata*, Gondolat, Budapest, 2004.

doljunk Németországra Bismarck idejében, vagy éppen a két háború közötti autoriter, majd diktatórikus rendszerekre szerte Európában. Ezek a hatalmi struktúrák akár annak visszahatásaként is felfoghatók, hogy a 19. században „túlságosan jól” sikerült a hatalom korlátozása, és létrejöttek a világtörténelem első igazán szabad társadalmi, amelyekben azonban rengeteg egyenlőtlenség halmozódott fel. A két háború közötti autokratikus és diktatórikus rezsimek nem kis részben ezeket a különbségeket akarták felszámolni, s ehhez nagyon erős államhatalmi eszközökre, erős kormányokra volt szükségük.

1945 után (nagyjából a '70-es évek közepéig) már nyoma nincs az abszolút kormányzati hagyománynak; ezekben az évtizedekben kiépülnek a *jóléti államok*. Itt már az állam messze nem olyan mindenható, mint a korábbi korszakban, s kezdenek megjelenni a politikaformálás körül mindenféle nem-kormányzati szereplők is. De az egyszűly még mindig a kormányok kiemelkedő szerepe felé billen el. A jóléti konszenzus alapját az adja, hogy a II. világháború után csakis a kormányok hathatós beavatkozása, közreműködése révén lehet gazdasági és társadalmi fellendülést elérni. A lényeg ekkor a nagy kormányzati szerepvállalás, ami azért valósulhat meg, mert a társadalom tagjai ezt igénylik és elfogadják. Fontos az is, hogy a kormányok vitathatatlanul *nemzetállami* keretek között működnek, s bármennyire is megindul egy párhuzamos történet (az Európai Közösség, majd az Európai Unió története), a kormányok a nemzeti szuverenitás letéteményesei. A jóléti államok polgárai pedig *elhiszik* saját kormányaiknak, hogy azok az ő érdekükben, nemzeti szempontok elsőbbsége mentén cselekszenek. A kormányok tehát egyfelől a jóléti demokráciák fontos pillérei, másfelől a liberális demokrácia nemzetállami kereteinek biztosítói is. E kettős szerepükhöz pedig társul még egy harmadik is: a kormányok a II. világháború után *tekintélyt* jelentenek.⁶

A jóléti államok kormányzatai azért is lehetettek tekintélyesek, mert konszenzuális alapon működtek. Vannak kritikusok, akik egyébként éppen a túlzásba vitt „jóléti konszenzusból” vezetik le a következő kormányzási filozófia kialakulását.⁷ A jóléti korszak vívmányai ellen meginduló politikai küzdelem az 1970-es évek közepén kezdődik, s ekkor még nemigen látszik, hogy a *neoliberális* korszakban a kormányzatok szerepére vonatkozó felfogás nagymértékben változni fog. Egy ideig erősebbek az ideologikus elemek, mint a kormányzástechnikaiak: az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában egyaránt a konzervatívok rehabilitálják az 1945 után elfelejtett piacpárti kapitalizmust és a klaszszikus liberalizmust. Ennek jegyében az erős újraelosztó államot a gyenge állam váltja fel. De ha például a thatcherizmust nézzük, a gyenge állam nem jelent szükségképpen gyenge kormányt is. Éppen ellenkezőleg: a jóléti konszenzus leépítése és vele szemben egy alternatív vízió és gyakorlat kialakítása nagyon erős és koncentrált kormányzatfelfogást igényel. Hasonlóképpen vagyunk a reaganizmussal, amely úgyszintén belenyúl a kö-

⁶ A neves liberális politikatudós, Giovanni Sartori (liberális szerzők között kivételképpen) komolyan veszi a tekintély fogalmát: Giovanni SARTORI: *Demokrácia*, Osiris, Budapest, 1999. Egyértelmű, hogy 1945 után a vezető európai államok élére nagy tekintélyű politikusok kerültek.

⁷ A thatcherizmus létrejöttét például a korszak teoretikusai a jóléti konszenzus feltörésének igényéből vezetik le. Lásd például Richard COCKETT: *Thinking the Unthinkable. Think Tanks and the Economic Counter-Revolution, 1931–1983*, HarperCollins, London, 1994.

zéposztály-favorizáló kormányzati filozófiába, és áthangszereli az addigi prioritásokat. Nem véletlen, hogy manapság nagyon sok elemző a '80-as évek elejére teszi a társadalmi polarizáció növekedésének kezdetét.⁸

A thatcheri forradalom még a brit nemzet megtépzott tekintélyének helyreállításáról, a brit különút fenntartásáról szól, de a '90-es években – a globalizáció előrehaladásával – már nagyon nehéz a kormányzati szuverenitás fenntartása. Dennis Smith híres könyvében „rejtett agendaként” határozza meg a globalizációt,⁹ s ekkor kezdődik azoknak az új, többnyire informális struktúrák, a kormányzást hatványozottan befolyásoló aktorok és intézmények kiépülése, illetve felemelkedése, amelyekről egyébként meglehetősen kevés ismeretünk van. Ezzel párhuzamosan megindul egy (később intenzívebbé váló) vita a két tábor: *government* és *governance* hívei között. Az előbbi a hagyományos kormányzati tekintélyt szeretné helyreállítani, és amellet érvel, hogy a kormányzati munkából ki kell zárni az azon kívüli szereplőket. Az utóbbi, amely a globalizáció folyamatát kiterjeszti a kormányzásra is, *globális kormányzásról*, benne a legkülönbébb informális szereplőknek a kormányzásban játszott direkt szerepéről kezd beszélni.¹⁰ A '80–90-es évekre a vita látszólag azok javára dől el, akik szerint a kormányoknak le kell mondaniuk hagyományos társadalomirányító szerepükről és más ágensekkel kell osztozniuk a hatalmon.

Ezt akár a kormányzati hatalom gyengüléseként is értelmezhetjük, amely mögött az a végső filozófiai, társadalomelméleti érv jelenik meg, hogy a liberális demokráciák mai szakaszában a társadalmaknak *nincs szükségük* semmiféle fölöttük álló instanciára. Különösen nem irányításra, hiszen az emberek magukat irányítják, s autonómiájukat az emberi jogok egész rendszere garantálja.¹¹ A 2000-es évek első felétől pedig egyre több nyugat-európai országban is az látszik, hogy a társadalmak nem méltányolják a kormányzás felpuhulását, elgyengülését, sőt elégedetlenségük épp úgy fokozódik, mint azokban az országokban, ahol a túlzott hatalom, központosítás vagy akár a prezidencializálódás elfojtja a társadalmi igényeket. Ma tehát sem az nem jelent védettséget egy kormány számára, ha mindent a társadalomra és az egyes informális csoportokra bíz; sem az, ha semmit nem bíz másokra, és mindent maga akar megoldani.

Azt persze nagyon nehéz megmondani, hogy a mindenféle jellegű kormányokkal szemben súlyos ellenérzéseket megfogalmazó tömegek pontosan *miel* is elégedetlenek, s az okok kiderítésére (ahogy az elején jeleztem) nem vállalkozom. Az utcai tüntetések

⁸ Az amerikai politikatudományi szakirodalomban nagy vita, de többé-kevésbé konszenzus van erről. Lásd például Nolan MCCARTY – Keith T. POOLE – Howard ROSENTHAL: *Polarized America. The Dance of Ideology and Unequal Riches*, MIT Press, Cambridge (Mass.), 2006.

⁹ Dennis SMITH: *Globalization: The Hidden Agenda*, Polity Press, Cambridge, 2006. A kormányzás informális szereplőiről ugyancsak rengeteg tanulmány és könyv számol be ma már.

¹⁰ Hirtelen kiderül, hogy a megválasztott kormányok mellett a legkülönbözőbb *public policy institute*-ok, továbbá bel- és külföldi szereplők formálják a döntéseket. Lásd erről például Philippe ZITTOUN: *The Political Process of Policymaking. A Pragmatic Approach to Public Policy*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014.

¹¹ Itt azért megjegyzem, hogy ezzel ellentétes tendenciák is vannak, az például, amit a szakirodalom a kormányzati hatalom prezidencializálódásaként jellemez. Lásd erről KÖRÖSÉNYI András: *Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából*, Századvég 2000. tavasz, 3–38 és a Körösényi-tanulmányról szóló vitát a Századvég 2000. évfolyamában.

hatalmas száma és az abban részt vevő tömegek nagysága mindenesetre azt mutatja: a nyugat-európai civil társadalom számára a nyugati kormányok liberális gyakorlata egyre kétségesebb. A kelet-közép-európai arénában ugyanakkor sokszor a túl erős kormányokkal szemben mutatkozik elégedetlenség, mert a kelet-európai civil társadalmak eddig nem igazán tapasztalták meg, milyen áldásai lehetnek a puha kormányzásnak.

Azzal összegezhethetünk tehát, hogy az 1970-es évek végén induló neoliberalis korszakban, majd pedig a 2008-as válságot követően is a kormányzás amolyan „társbérleti” tevékenységgé vált, s ezzel kapcsolatban a korábbi kormányzatok tekintélyességét felvetni sem igen érdemes. Persze a manapság mainstreamnek számító *global governance* perspektívából „hagyományos” kormányzati tekintélyre a jelenben és jövőben nincs is szükség, mert a régi típusú, belpolitikai orientáltságú irányítás feleslegessé, sőt károsná válik. Helyette inkább olyan nemzetek fölötti feladatok kerülnek előtérbe, mint az egységes Európa megteremtése, amely viszont nem a hagyományos kormányzati tekintélyt igényli, hanem a government-típusú kormányzás „elmosását”.

Egészen a migránsválságig a governance-felfogás messzemenő fölénye érvényesül a fejlett nyugat-európai országokban. Ám az elmúlt egy évben azt is látjuk, hogy a nyugat-európai társadalmak egyre inkább tiltakoznak regnáló kormányaik ellen. Ami mint ha arra utalna, hogy a „túl kevés” kormányzat épp úgy kiválthat ellenérzéseket, mint a „túl sok”. Ez utóbbi persze elsősorban a kelet-közép-európai régió, ezen belül Magyarország sajátossága. Ma az Orbán-kormányt kifejezetten erős kormányként tartják számon, s vele szemben egyre-másra lobbannak fel a társadalmi ellenállás lángjai. Érdemes tehát most már Magyarország felé fordulnunk, és megvizsgálunk azt, hogy itthon miképpen alakult a kormányzatról alkotott felfogás.

Magyar politika: a rejtett government–governance vita

A hazai politikatudományban a kormányzás kérdésköre viszonylag alultárgyalt téma.¹² A politikai irodalomban számos kormányzást értékelő kötet jelent meg az elmúlt években.¹³ Sem az egyik, sem a másik irodalomtípus nem igazán foglalkozik a kormányzás és az ellenállás kontextusával, ezért nemigen tudunk támaszkodni rájuk. De viszonylag feltáratlan terület a magyar kormányzás-felfogások történeti alakulásának kérdése is. Ezért célszerű innét kezdenünk.

Magyarországon, egészen a rendszerváltásig (a II. világháború utáni rövid időszakot leszámítva) nem léteztek demokratikusan megválasztott kormányok. A Rákosi-rendszer kialakulásától kezdődően a Kádár-rendszer végéig a kormányokat az *állampárt* helyettesí-

¹² Természetesen vannak nagyon is színvonalas kivételek. Lásd például PESTI Sándor: *Mérhető-e a kormányzati teljesítmény?*, Politikatudományi Szemle 2004/2., 233–253; SÁRKÓZY Tamás: *Magyarország kormányzása 1978–2012*, Park, Budapest, 2012; GAJDUSCHEK György: *Miben áll, és mérhető-e a kormányzati teljesítmény?*, Politikatudományi Szemle 2014/3., 97–116. A Politikatudományi Szemleben az utóbbi években egyre gyakrabban megjelennek a kormányzás elméletére és gyakorlatára vonatkozó cikkek.

¹³ Az ellenzékben lévő pártok mögött álló háttérintézmények az elmúlt másfél évtizedben szinte mindig értékelték a kormányon lévők kormányzati teljesítményét.

ti. Az állampárt ugyan az 1960-as évek közepétől egyre inkább lazítja hatalmát, de egészen a rendszer bukásáig nincs szó arról, hogy a kormány megkapná az őt megillető, jól körülhatárolható – s a nyilvánosság előtt is látszódo – döntési jogkört. Sőt: a döntéseket végig a pártállam legszűkebb körei hozzák.

Ez kardinális különbség a fentebb vázolt nyugat-európai fejlődéshez képest, ugyanakkor például a jóléti államnak valamiféle szocialista mutációja Magyarországon is megjelenik. Később, a jóléti periódust felváltó neoliberais fordulatot a Kádár-rendszer szintén lereagálja, és a maga módján alkalmazkodik is ehhez: megszabadul a bénító tervgazdaság utolsó elemeitől és öles léptékben nyit a „szocialista piacgazdaság” felé. A nyitás nem reked meg a gazdaság szintjén; a pártvezetés nem gátolja meg, hogy az *értelmiségben* is bekövetkezzék egyfajta nyugatosodás.¹⁴

Ez az értelmiségi nyugatosodás egyfajta „társbérleti” politikacsinálást jelent. Ahogy láttuk: a nyugati governance sokszereplős játék, amelyben a kormányon kívül mindenféle érdekcsoportok részt vesznek, a transznacionális szereplőig bezárólag. A Kádár-rendszerben „fű alatt” szintén megtörténik a szereplők számának növekedése, de persze ezek a szereplők nem a kormánnyal, hanem a pártvezetéssel kerülnek interakcióba. Ez formálisan semmit nem változtat az egypártrendszer struktúráján, ám az *informálisan* felértékelődő ellenzéki csoportok lassan és fokozatosan az egész rendszer működését megváltoztatják. Ezért nem pontos a késő Kádár-korszakra a *puha diktatúra* kifejezés. Ez ugyanis egy statikus kategória, és csak azt érzékelteti, hogy a pártállam felpuhult, de nem ad számot arról, hogy mindez miért történt, és ezzel milyen új működésforma jött létre. Sokkal kifejezőbb tehát az ellenzéki ellenhatalom révén létrejött *diszkurzív diktatúra* kifejezés, ami egyfajta sajátos kelet-közép-európai kormányzási metódusnak, governance-nak is tekinthető.¹⁵ Véleményem szerint a Kádár-rendszer legfőbb öröksége – kormányzási szempontból –, hogy a főhatalom gyenge, és a hatalomgyakorlás csak *külső* csoportok segítségével állítható elő. Ez lesz majd 2010 után a jobboldali kormányzás legfőbb „vörös posztója”, és ezzel szemben kínál majd alternatívát a Fidesz, de erről később.

Az átmenetnek ezt a kormányzás szempontjából fontos tanulságát azonban nemhogy a rendszerváltáskor, de mind a mai napig nem elemeztük komolyabban. A magyar társadalom azért támogatta a nem túl nagy létszámú ellenzéket, mert az ellenzék maga is egy kitüntetett szereplője volt ennek a nyolcvanas években előállott helyzetnek: a demokratikus ellenzék informális aktor volt, s a nyolcvanas évek második felében ez az új informális aktor már utat mutatott az új rendszer felé. Ugyanakkor az átmenet éveiben nem vált kérdéssé, hogy lesz-e majd az államszocializmus után egy *erős hatalmi centrum*. Utólag szemlélve úgy tűnik: a rendszerváltó elitek a (pártállami) hatalom ellenében egy diffúz felfogást képviseltek, s csak annyit hagytak az új demokratikus korszakra, hogy abban felértékelődik majd az informális tényezők szerepe. Nem csoda, hogy az Antall-kormány nem tudott mit kezdeni ezzel a helyzettel, hiszen a kormányzás szintjén az 1990

¹⁴ Az értelmiségi csoportok kialakulásáról és hatásukról a késői Kádár-rendszerre lásd CSIZMADIA Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*, Századvég, Budapest, 2001.

¹⁵ Az előző jegyzetben hivatkozott könyvem a diszkurzív diktatúrát és egy governance-típusú politikacsinálást meg nem hozza közös nevezőre.

utáni első ciklusban ez azt jelentette, hogy a nem túl erős új kormánnyal egy elég sokágú „második kormányzás” jött létre.

A fentiekből kifolyólag ez egyáltalán nem meglepő, s ez felel meg a nyolcvanas évek hagyományainak, de a kormányra kerülő magyar jobboldal számára (amely lényegileg nem részese a rendszerváltás előtti évtized diszkurzív diktatúrájának) ez a kormányzási instabilitás nagymértékben jelentkezik. Hiába akar az Antall-kormány kormányozni – ami ebben az esetben a kormánypolitika megvalósítását jelentené –, ha a magyar társadalom igényeinek (a nyolcvanas évekből kiindulva) a gyenge, a governance-típusú kormányzás felel meg, nem pedig az erőskezü government. És ez a kormányzási technika folytatódik az Antall-, majd a Boross-kormány után is, egészen a 2000-es évek közepéig. S bármily meglepő, a gyenge kormányt először Gyurcsány Ferenc szeretné „erőssé” tenni, mégpedig 2006 tavaszától. A cél ekkor már az, hogy az új (immár második ciklust töltő) bal-liberális kormány ne pusztán érdekcsoport-kormányzást valósítson meg, de – s ez az erős kormányok *sine qua non*ja – vezesse is a társadalmat.

2006 vízválasztó: előtte egyciklusú és gyenge kormányok működnek. Ám ezek a kormányok nem tudják hatékonná és versenyképesé tenni sem a gazdaságot, sem a társadalmat. A többciklusú kormányzásra való áttérés tehát szinte logikailag magával hozza az erősebb kormányzatra való igény feltámadását. Gyurcsány tehát egy „igény-eltolódásból” lesz egy második ciklusra is Magyarország miniszterelnöke. Ez az igény-eltolódás pedig egy olyan tényezőtől fakad, ami speciálisan magyarnak tekinthető. Mint láthattuk korábban: Nyugat-Európában a társadalom hozzászokhatott a governance-hoz, és ahhoz, hogy a kormányok békén hagyják őt. A „békén hagyásban” az 1990 utáni kormányok hasonlóak a nyugatiakhoz, ám abban nem, hogy nálunk már a 2006 előtti kormányok is szerettek volna, de (a szintén említett hagyományok miatt) nem tudtak erősebb kormányzást folytatni. A kilencvenes évek végére nagyjából világossá vált, hogy megint ott vagyunk, mint a magyar történelemben oly sokszor: *vagy* a kormányok állnak a reformfolyamat élére, *vagy* Magyarország le fog maradni a nemzetközi versenyben.¹⁶

A második Gyurcsány-kormány volt az, amely ebbe az erőteljesebb, a központi kormányzat szerepét hangsúlyozó irányba megtette az első lépéseket. Az más kérdés, hogy az őszi beszéd rögvest szárnyát is szegte ennek a folyamatnak. Ha tehát nemcsak azt nézzük, hogy tartalmilag mi volt a második Gyurcsány-kormány programjában (és az azt követő sok-sok programban), hanem elsősorban azt, hogyan változtak a kormányzás funkciójára vonatkozó elképzelések, akkor megállapíthatjuk: Gyurcsány volt az, aki a baloldalon ráébredt, hogy a két célt (a társadalmi autonómiák fenntartását és az országos versenyképességi célok kitűzését) csakis a kormányzás *megreformálásán keresztül* lehet elérni. Ismét csak más lapra tartozik, hogy részint saját beszéde, részint az MSZP belső állapota,

¹⁶ Bokros Lajos a '90-es évek közepétől beszélt a reformok kritikus tömegéről, amit másképpen egy felvilágosult reformkormányzásnak is nevezhetünk. Világosan látta, hogy Magyarországnak egyértelmű irányvonala s rengeteg változásra van szüksége. Ő nem beszélt részletesen arról, hogyan érinti ez a governance-government vitát, de nyilvánvaló, hogy elképzelései a felé vittek volna el, hogy a mindenkori kormányok erősebb mandátumhoz jussanak átalakító tevékenységük számára.

s nem utolsósorban az akkori ellenzék és a magyar társadalom ellenállása miatt egy ilyen jellegű kormányzati újrapozicionálásra nem volt esélye.

Viszont ezek alapján talán nem túlzás, ha azt mondjuk: éppen a kormányzatra vonatkozó elképzelések miatt tekinthető ő és Orbán, ha nem is szíami ikreknek, de hasonló kérdésekkel birkózó személyiségeknek. S talán itt a magyarázata annak, miért nem tűnt el Gyurcsány a magyar politikából. Megmaradása éppen azt a hiányt jelzi, hogy a 2010 utáni magyar ellenzékben rajta kívül nincs mérvadó politikus, aki a *kormányzás* kérdését helyezné gondolkodása középpontjába. Orbán és Gyurcsány sajátos kohabitációja, hogy mindketten (és helyesen) ismerték fel a magyar társadalom megváltoztatása és a kormányzati lépések tudatossága közötti összefüggéseket.

Orbán és a magyar jobboldal esetében könnyű a dolgunk, hiszen az elmúlt években különböző kiadványokban transzparens módon közzétették a kormányzásra vonatkozó politikai vagy teoretikus elképzeléseiket. Ebből a szempontból támpontot jelent Orbán Viktor cikksorozata 2006 nyarán, a Magyar Nemzetben. E négyrészes cikksorozatból most csak egyetlen momentumot, a kormányzásra vonatkozót emelem ki. Orbán a harmadik cikkben megállapítja, hogy a kormányprogram *azért* nem legitim, mert *nem* rendelkezik demokratikus felhatalmazással. Magyarán arra utal itt Orbán, hogy Gyurcsány választások után kiadott kormányprogramja valóban nem igazán hasonlított ahhoz a programhoz, amellyel az MSZP megnyerte a választást.¹⁷ Más kérdés, hogy Gyurcsány a választás előtt nem dominálta az MSZP-t, és a kormányprogram az *első* általa szuverén módon jegyzett dokumentum. A negyedik cikkben pedig már azt állítja az akkori ellenzék vezére, hogy „a hazug, illegitim és önféjű kormányzati politikára az emberek rejtett ellenállással válaszolnak”.¹⁸

A magyar politika nagy belső átrendeződése 2006-ban tehát a kormányzás szférájában kezdődik. Nem véletlen, hogy a második ciklusú Gyurcsány-kormányra válaszul a Fidesz műhelyeiben elkezdik kidolgozni a maguk alternatív kormányzás-koncepcióját. A fő feladatot ekkor is (mint oly sok más esetben) a Századvég kapja, amelynek keretében 2006-ban létrehozzák a (ma is létező) Nemzeti Érdek című folyóiratot, s ebben fektetik le az érdekcsoportok közötti egyensúlyozás helyett a government-típusú kormányzás alapjait. Ehhez a teoretikus érveket pedig – többek mellett – Stein Ringen norvég politikatudós szolgáltatja, aki nagyon erősen bírálja a nyugati governance filozófiáját, és az erős kormányok visszatérése mellett érvel.¹⁹

Ha tehát ebből a perspektívából nézzük a kormányzás kérdését, rögvest tarthatatlanná válik az a diskurzus, hogy „a magyar jobboldal a Horthy-rendszerbe akarná visszavezetni

¹⁷ Kétségtől eltekintve tény, hogy az MSZP 2006-os választási programja, valamint Gyurcsány megnyert választás utáni kormányprogramja között csekély az átfedés.

¹⁸ Ebből a szóhasználatból eléggé kiviláglik, hogy Orbán cikkének megírásakor tájékoztatva volt az őszödi beszéd tartalmáról.

¹⁹ Ringen munkásságáról és a „jó kormányzásról lásd G. FODOR Gábor – STUMPF István: *A „jó kormányzás” két értelme. Avagy a demokratikus kormányzás programja és feltételei*, Nemzeti Érdek 2007, 76–94 (http://www.mkksz.org.hu/html/main/alkossunk/vitainspirator/jo_kormanyzas.pdf). A „hard governmentről” lásd NOVÁK Zoltán: *Az erőpolitika kormányzati karaktere*, HVG online 2011. március 9., http://hvg.hu/velemenye/20110309_novak_eropolitika.

Magyarországot”. A Fidesz ugyanis már 2006-ban is, de 2010 után egyértelműen a kormányzás erősítésében gondolkodik. Ennek valójában semmi köze a Horthy-korszakhoz; annál inkább ahhoz a felismeréshez, hogy a hazai kabinetek gyenge governance-kormányok, amelyek nem tudnak megfelelő döntéseket hozni és azokat menedzselni. Ám ez a felfogás ahhoz a közhangulat-változáshoz köthető, amely az egyciklusú kormányzatokat „leváltotta” s helyükbe egy kétciklusú kormányzati metódust állított. Akár történelmi véletlennek is tekinthetjük, hogy először baloldali-liberális kormányok kormányoztak nyolc évig. Viszont a 2002–2010 közötti kudarcos baloldali kormányzás nagymértékben előkészíti a 2010 utáni időszakot, s azt, hogy nem egyszerű kormányváltásra, hanem *rendszerváltás-értékű* változásokra kerül sor. A kétharmados választási győzelem a jobboldal számára lehetővé teszi azt, amit Gyurcsány nem tudott megvalósítani: az erős, minden más ágenssel szemben dominánssá váló kormányzatot.

Gyurcsány Ferenc legnagyobb kudarca az, hogy végképp lejárhatja a gyenge kormány (*governance without government*) eszményét. Ugyanakkor láttuk: Gyurcsány éppen hogy maga is erősíteni akarta a kormányt, még ha kívülről úgy tűnt is, belegabalyodik a mindenféle szereplőkkel való egyeztetésbe.

Talán már megfogalmazhatunk egy óvatos tanulságot. Ahogyan a 2000-es évek közepén a gyenge kormányokkal szemben társadalmi igénybejelentés történt az erősebb kormányzás megvalósítására, úgy fordul meg később a helyzet, már a Fidesz kormányzása idején. Manapság egyre erőteljesebb ellenállás mutatkozik a Fidesz által képviselt erős kormányzással és mindent-átalakítással szemben. A Fidesz-kormányzás legnagyobb kockázata, hogy előhívhatja a társadalmi magatartásokba évszázadok vagy évtizedek alatt rögzült *ellenállási* hagyományokat. A magyar történelemben a társadalom ritkán válik főszereplővé, ám akkor azzá válik, ha a kormányok – Babits Mihály szavával – kimozdítják a nyugalmából. Viszont ahogy az olykori – és erős – társadalmi ellenállás hagyomány, az erős *társadalomvezetés* is a magyar politikatörténeti hagyomány integráns része. Ezt a hagyományt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a magyar politikatörténet nagy korszakaiban a választók szinte *mindig ugyanazokat* bízták meg a kormányzati hatalom gyakorlásával. Ez azt jelzi, hogy a magyar társadalom nem hitt abban, hogy az irányítás, a társadalomvezetés feladatát tartósan mások is el tudnák látni. Ezt a tradíciót az 1990 utáni demokratikus rendszer megszakította, és ez azt bizonyíthatná, hogy a magyar társadalom egyik időtálló hagyományának vége. Csakhogy nem így történt; a választók előbb a baloldalt, majd pedig 2010-től a jobboldalt bízták meg kétciklusú kormányzással, s a jobboldalnak jó esélye van egy harmadik ciklus megnyerésére is.

Két lehetséges opció: a kormányzati tekintély helyreállítása és az aktuális kormányokkal szembeni társadalmi ellenállás fokozódása

A fentieket – csak az említést szintjén – kiegészíthetjük a legfrissebb fejleményekkel, konkrétan a migránsválság okozta kihívásokkal. Az utóbbi hónapok nagyon éles fényben mutatják meg a kormányok korlátozott cselekvési lehetőségeit.

Ugyanakkor a migránsválság föl is erősíti az egyik lehetséges választ, a *politikai tekintély* helyreállításának igényét. Egyelőre ennek egyik vetületéről, a radikális jobboldali pártok népszerűség-növekedéséről esik a legtöbb szó. De előbb-utóbb nyilván tágabban is diszkurzus indul majd arról, hogy a *politikai vezetés* elfeledettnek hitt kérdéskörében milyen elméleti és gyakorlati kihívások merülnek fel.²⁰

A politikai vezetés kérdéskörébe tartozik a politikai *vezető* vizsgálata is. Vajon szabad-e ma Európában olyan vezetőknek működniük, akik valóban vezetői egy társadalomnak? Az elmúlt évtizedek nyugat-európai kormányai nagyon kevés tekintélyes vezetőt produkáltak, ugyanakkor azt sem felejtethetjük el, hogy a demokratizálódások *második* hullámában, 1945 után tekintélyes politikai vezetők népesítették be Európa országait. Sőt az Európai Unió elődjének első lépéseiben is fontos volt a markáns politikusok szerepe.²¹ Igaz persze, hogy az 1950-es évek nagyon messze vannak, és a mai világpolitikai környezet teljesen más kormányzati felfogásokat, illetve politikai vezetésformákat preferál, ám mégis felmerül: tartósan nélkülözhető-e a tekintély a kormánypolitikából? Valójában *mi alapján* várható el az állampolgároktól, hogy egyáltalán kövessenek egy kormányt, lojálisak legyenek hozzá?

A tekintélykérdését az I. részben (Givoanni Sartori kapcsán) futólag már említettem. Sartori a régi nagy politikatudós-nemzedék tagja, akire azért is érdemes hivatkoznunk, mert bevalottan liberális értékrendű gondolkodóként mégis a tekintély fontossága mellett érvel. Megkülönböztet egymástól „jó” és „rossz” tekintélyt. Jó az, aki növeli a szabadságot, rossz az, aki csökkenti azt.²² Ez persze így kissé absztrakt és megfoghatatlan. De ha a korábban elemzett jóléti periódushoz térünk vissza, akkor megállapíthatjuk: a „jó” tekintély akkor sem csak abból állt, hogy növelte az emberek *individuális* jólétét. Az igaz, hogy a jóléti államok időszakában a korszak neves politikai vezetői nagyon sokat tettek a teljes foglalkoztatásért vagy az újraelosztás révén az állampolgárok korábban elképzelhetetlen egyéni biztonságának növeléséért. De ez nem lett volna elégséges ahhoz, hogy akár abban a korszakban, akár ma „jó” tekintélynek nevezzük őket. Mindehhez szükség volt arra is, hogy *közösségi* értelemben is nagy tetteket hajtsanak végre. Ilyen tett volt mindenekelőtt az 1945 után kiépülő demokráciák társadalmainak *újra-integrálása*. Bármennyire is nehéz ezt elképzelnünk mai optikánkból, a II. világháborút követő nagy politikusnemzedék honosította meg a társadalmi diverzitás (sokféleség) és kohézió (közösségelv) keverékére épülő jóléti államok modelljét, s abban a két elem egyensúlyát. S ha korábban azt mondtam, hogy a Kádár-rendszer sok tekintetben *adaptálja* a nyugati mintát, akkor itt ezt ki kell egészítenem azzal, hogy ebből a nyugati mintakészletből a magyar politika *legkevésbé* a társadalmi kohézióra vonatkozó elemeket volt képes átvenni. Ami nyilván összefügg azzal, hogy Kádár János (és az állampárt nomenklatúrája) csak egzisztenciális-individuális „autoritással” rendelkezett (azaz a rendszer addig létezett,

²⁰ A politikai vezetés egyre több folyóirat és könyv témája. Lásd például Robert ELGIE: *Studying Political Leadership*, Palgrave, London, 2015; Magnus G. Schoeller: *Explaining Political Leadership. Germany's Role in Shaping the Fiscal Compact*, *Global Policy* 2015, 256–265; illetve a *Global Policy* 2015. szeptemberi tematikus számát.

²¹ Gondoljunk csak Konrad Adenauerre, Charles de Gaulle-ra, Robert Schumannra és másokra.

²² Lásd SARTORI: *I. m.*, 102–103.

amíg ilyen téren teljesítőképes volt), de az általa favorizált „szocialista demokrácia” a gazdasági teljesítőképeség függvénye volt. Amikor – a nyolcvanas években – az kimerült, a rendszer már látszat-kohézió biztosítására sem volt képes.²³

De a tekintély „kezére” dolgozott korábban az is, hogy a nyugat-európai liberális demokráciák 1945 után *nemzetállami* keretek között működtek, s a politikai vezetők a társadalmak számára is jól követhető módon *saját* nemzeteik boldogulásában voltak érdekeltek. Ma azért is roppant nehéz tekintélyes politikussá válni, mert a hagyományos nemzetállami logikában gondolkodó politikusok ideje lejárt. Pontosabban azokra a politikusokra, akik „pusztán” nemzeti szempontokat képviselnek, meglehetősen gyanakodva néz az a mainstream, amely a nemzetállamokon túli logikában gondolkodik. Amíg tehát 1945 után a politikai *tehetség és tekintély* mércéje erősen kötődött a nemzeti érdekképviselőhöz, addig mára ezen – úgymond – túl vannak a nyugati társadalmak. Az új mainstream-cél számukra a *föderális Európa*, s ebben a tekintetben felértékelődnek azok a képességek, amelyeket korábban az informális kormányzás kapcsán emlegettünk.

Ezzel szemben Magyarország hiába csatlakozott az Európai Unióhoz, ma is nemzetállam, s egy viszonylag körülhatárolható társadalmi rétegen kívül a lakosság jelentős többsége nem tudja értelmezni, mit jelentene számára a globális világrendhez való csatlakozás. Ily módon a magyar társadalom tetemes része politikai tekintélynek továbbra is azt tekinti, aki megvédi nemzeti szuverenitását, biztosítja a határait. Érdekes módon a magyar társadalom viszonylag kevésbé rezonáns az individuális és a közösségi emelkedésre, tehát arra a két momentumra, amelyet a II. világháború után létrejövő demokráciák kapcsán alapvetőnek tekintettünk.

De ha ez az opció nem reális, akkor milyen esélyei vannak a kormányoknak? Ha a nyugati kormányok nem akarják *erősíteni* a kormányzati potenciált (merthogy nagyon erősek a félelmeik a potens vezetők által védnökölt rendszerek tekintélyelvűvé válásától), akkor marad számukra az, hogy a legkülönbébb transznacionális, civil és egyéb szervezetekkel való „társbérleti” kormányzásban bíznak.

Krastev és mások munkái meggyőznek bennünket arról, hogy a mai liberális demokráciákban ismét (mint oly sokszor) forradalmi átalakulás zajlik, s ez az átalakulás a *választások* szerepét érinti.²⁴ A választások a 20. század elejétől stabilizáló szerepet töltenek be a liberális demokráciákban, hiszen az ott születő eredményeket *elfogadtatják* az állampolgárokkal. Csakhogy az utóbbi évtizedekben a választásoknak ez a megfellebbezhetetlen autoritása is odavan: a választási eredmény lassan egy, s nem is a legfontosabb mérőszáma a demokratikus versenynek. A választási eredményből ma már nemigen következik *tartós* nyugalom. A jóléti és a neoliberais periódusban még tiszteletben tartják a választásokat, ám mára ez a helyzet megváltozott: nemcsak nincs tekintéllyel bíró politikus, de a demokratikus politika eme intézménye sem bír a továbbiakban olyan autoritással, amilyen a 20. század nagy részében.

²³ Kiváló feldolgozás erről PAPP Milán: *Kádár demokráciája. A Kádár-korszak egy fogalmának diszkurzív elemzése*, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutató Központ, Budapest, 2016.

²⁴ KRASTEV: *From Politics to Protest*.

Legfőképp: megváltozott a választások (4 évre) mindent eldöntő jellegébe vetett hit. A választás szinte egy szituatív elemmé vált, ami nem nagyon kötelez senkit semmire. Merthogy a választás lehet manipulatív, korrupt, vagy egyszerűen a választási eredmények pár héttel a választás után már nem „úgy” érvényesek. A politikatudomány „szokásszerűen” úgy kommentálja a választásokat, hogy azokon a társadalom nem kis része passzív, nem megy el választani. Most új helyzet látszik kibontakozni: a négyévenkénti akarattnyilvánítás leértékelődik, s e helyett a permanens akciózás válik a demokráciák megszokott kellékévé. Ami arra mutat, hogy a tiltakozók számára *semmilyen* irányító instancia nem bír kötelező jelleggel. S itt szinte konvergenciát látunk: majdnem mindegy, hogy egy országban erős vagy gyenge kormány van, mindkét típussal szemben folyamatos és intenzív a tiltakozás. A gyenge kormányok épp úgy „vérlázítóak” az éppen ellenzékben lévők számára, mint az erős kormányok. A fő törésvonal a kormánypárt–ellenzék dimenzióból a kormánypárt – civil társadalom dimenzióba tevődik át; a kormányokról az állampolgárok (nem a választók!) nem hiszik el, hogy értelmes cselekvésre lennének képesek.

Itt tehát egy nagyon komplex új kihívással állunk szemben, amelynek csak egyik eleme, hogy a választók egyre nagyobb tömegei fordulnak el a politikától, illetve nem vesznek részt a választásokon. Ugyancsak egy elem, hogy a választók egy nem csekély része a radikális vagy szélsőséges pártokhoz vándorol át. De legalább ilyen fontos, hogy gyakran kis többségű koalíciós kormányok jönnek létre, amelyek nemigen tudnak hosszú távú stabilitást biztosítani – azaz növekszik az előrehozott választások szerepe. S mindezeket még nem is hoztuk kapcsolatba napjaink legnagyobb kihívásával, a migrációval, amely szintén nagy próba elé állítja Európa párt- és kormányzati rendszereit.²⁵

Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy a korábban fetiszizált választások szerepét újra kell értékelnünk. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy egy választási eredmény négy évre pacifikálja azokat, akik kisebbségben maradtak. Sőt még az is lehet, hogy a *többség* is problematikusnak tartja majd a választások után előálló helyzetet. Így viszont előállhat a permanens káosz állapota, amikor nemhogy politikai tekintély nem jöhet létre, de konszolidált kormányzás sem. Nem csak a *governing without government*²⁶ állapota állhat így elő, hanem ezen is túl vagyunk, s létrejöhet a *civil society without governance/government* állapot. Voltaképp maga a politika funkciója változik meg alapvetően, s ennek fő összetevője, hogy a civil szféra „nem fogadja” el (sem erős, sem gyenge formájában) magát a kormányzást. Ezért látjuk, hogy a társadalmi ellenállás szinte független a kormányok „erejétől”.

²⁵ A választások szerepének átalakulásáról, az egész párt és kormányzati rendszer instabilizálódásáról mint új európai normalitásról lásd legújabban Jon HENLEY: *Why is support for Europe's mainstream political parties on the wane?*, The Guardian 2016. március. Magyarország választási rendszere és a pártviszonyok kapcsolatáról mély áttekintés SEBŐK Miklós: *Kapunyitási pánik – A választási rendszer reformjának hatása a pártok piacára 1990 és 2014 között*, Politikatudományi Szemle 2014/3., 21–50. Kormányok és ciklusok itthoni összefüggéseiről: GYULAI Attila: *Kormányok és ciklusok. Partikularitás, univerzalizálás és alternatívitás a parlamentáris kormányzatban*, Politikatudományi Szemle 2013/2., 31–47.

²⁶ Ismereteim szerint először Roderick Arthur William Rhodes használta – az „új kormányzás” leírására e kifejezést: R. A. W. Rhodes: *The New Governance. Governing Without Government*, Political Studies 1996. szeptember, 652–667.

Konklúzió

Mindezek után azt a következtetést kell levonnunk, hogy mintha lemaradásban lennénk a kormányzásra vonatkozó tudásunkat illetően. Nagyon nagy bajban vagyunk, ha arról kell számot adnunk, hogy a mai politikában mi a kormányzatok szerepe. Arra jutotunk, hogy a kormányzásokat illetően is korszakok váltják egymást. Nyugat-Európában a tendencia a kormányzati tekintélytől a „társadalmi” kormányzás felé vezet az út, Magyarországon pedig éppen fordítva. Elemzéseink megmutatták, hogy Nyugat-Európában szinte lehetetlen a tekintélyes vezető modelljének helyreállítása. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy Magyarországon nem véletlenül, hanem okok egymásba függő láncolatának eredményeképpen jött létre az orbáni tekintély(elvű)-politika.

Anélkül, hogy össze akarnám mosni a dolgokat, csupán annyit mondok: eljött az idő, hogy bekapcsoljuk az elemzésbe az erős és a gyenge kormányoknak egyaránt otthont adó, ám eddig viszonylag elhanyagolt kutatási témát, a liberális demokráciát is.²⁷

Focisták 1927-ben

²⁷ Lásd erről például az általam indított vitát a Magyar Nemzet ez évi számaiban. A vitázáróból az összes korábbi cikk nyomon követhető: <http://mno.hu/velemeney/a-haladas-meghaladasarol-vitazaro-kovetkeztetesek-1332346>.